

DOKUZUNCU YÜZYILA AİT «KİTAB AL-HAYL VAL-BAYTARA» ÜZERİNDE BİR İNCELEME

Nihal ERK

İslâm medeniyeti çağında veteriner hekimliğin göstermiş olduğu gelişmeleri açıklamak için yapılan çalışmalarımızda İbnülavvam¹ ve Ebu Bekr² gibi çok tanınmış yazarların eserlerinde sık sık Hızam ismine rastlanmıştır. M.S. 9 uncu yüzyılda yaşamış olan Hızam'ın atçılık kitaplarından, özellikle veterinerlik konusunda yazılmış olan Kitab al-Hayl val-baytara'nın bir kopyesi diğerleri gibi İstanbul eski eserler kütüphanelerimizde bulunduğu meydana çıkarılmıştır.

9 uncu yüzyıl ilimler tarihi yönünden islâm dünyasının çok parlak bir çağını teşkil eder. Bu yüzyılda islâm rönesansının en hızlı bir tempoya girdiği görülür. Başka dillerde daha önce yazılmış kitapların tercümesi çok süratlenmiştir. Bunların başında eski Yunan, Bizans ve Hint eserleri gelir. Abbasi halifeleri ilim hareketlerinin patronluğunu ele almışlardır. Meselâ Sarton'a³ göre yedinci Abbasi halifesi olan Memun (813 - 833) ilim ve edebiyatı himaye bakımından Harun Reşidden daha büyük bir devlet başkanıdır. Bağdatta bir ilim akademisi kurmuş, mümkün olduğu kadar çok Yunanca eserin toplanmasını ve tercümelerini sağlamıştır. Aynı zamanda her konuda bilginleri eser vermeleri için teşvik etmiştir.

Abbasi halifeleri, bilhassa Memun ve Mutasım müslüman olmıyan bilginlere karşı büyük bir müsamaha göstermişlerdir. Halife Mütevekil (847 - 861) zamanında meshep davaları önem kazanmışsa da kendisi ilim adamlarını, özellikle tababetle meşgul olanları himaye etmiş ve

- ¹ Ebu Zekeriyâ Yahya bin Muhammed bin Ahmed al-Avvam, Kitab al-Falâha, terc. Muhammed bin Mustafa. Beyazıt Umumi Kütüp. Velieddin No: 2534, 12 nci yüzyıl.
- ² Ebu Bekr ibn Bedr al - Baytar, Kâmil al-Sinaateyn al - Baytara val Zırtıka. Bursa Umumi Kütüp. Harraccı No: 1122, 14 üncü yüzyıl.
- ³ G. Sarton, Introduction to the History of Science, Williams and Wilkins com. Baltimore, Vol 1, 544, 1950.

Hunain bin Ishak başkanlığında tercümelerin devamını teşvik etmiştir⁴.

Bu çağda ilim adamlarına ve tercüme yapanlara çok yüksek paralar ödenmekte idi. Durant⁵ Memun'un Hunain'e tercüme ettiği kitap ağırlığında altın ödemek suretile hazineyi bile tehlikeye soktuğunu yazmaktadır.

9 ncu yüzyıldan itibaren islâm dünyasında ilimler, daha önceleri ileri gelişmeler olan Yunan, Hint ve İran medeniyetlerinin ulaştığı seviyenin üstüne, bunları temel taşı edinerek yükselmekteydi. İlimler tarihinde 9 uncu yüzyıl denince akla önce islâm medeniyeti gelir. Sarton⁶ her ne kadar Batıda Caroligian rönesans kendini göstermekte idiyse de islâm ilim hareketleri ile mukayese edilemeyecek kadar zayıftı demektedir. Yazar bunun sebebini şöyle izah eder: «Batı yavaş yavaş eski Yunan bilgi kaynakları ile ilgiyi kaybetmişti. Böylece daha önce Yunan dünyasında varılmış olan sonuçları bile yeniden, yavaş yavaş olarak araştırıp bulmak zorunda kalmıştır. Zaten Yunan ilmi hiç de zannedildiği kadar süratle gelişmiş olmayıp birçok yüzyılların sonunda yüksek durumuna ulaşabilmiştir. Hattâ ondan önce ne kadar uzun zaman isimsiz hazırlık devresi geçirdiğini bilmemekteyiz.» Halbuki islâm rönesansı daha önce dünyanın başka başka yerlerinde kaydedilen ilerlemelerin parlak bir devamıdır. İşte bu yüzdendir ki islâm medeniyeti çağında ilimler dört yüzyıldan fazla bir süre için mutlak bir üstünlük gösterir.

Veteriner hekimlik biyoloji ve tıp ilimleri yanında aynı şekilde daha önceki bilgi temellerine dayanarak Batıya nazaran çok ileri bir gelişme istidadı göstermiştir. Hatta Leclainche'e⁷ göre 5 inci yüzyıldan 12 inci yüzyıla kadar islâm memleketlerde veterinerlik, tarihinin en parlak devirlerinden birini geçirir.

Biz daha önce 12 ve 14 üncü yüzyıllara ait çok tanınmış islâm veteriner yazarlarının eserleri^{8,9} üzerinde çalışmıştık. Bu defa daha eski ve bu yazarların sık sık bahsettikleri 9 uncu yüzyılda yazılmış olan Hızam'ın veteriner hekimliğe ait kitabı üzerinde kritik bir inceleme yaparak bu yüzyılda islâm veterinerliğinin eskilerle olan münasebeti ve yeniliklerini açıklamaya çalıştık.

⁴ İbid., 583.

⁵ W. Durant, The History of Civilization, The Age of Faith, Simon and Schuster, New York, 240, 1950.

⁶ Sarton, op. cit., 549.

⁷ E. Leclainche, Histoire de la Médecine Vétérinaire, Office du Livre, Toulouse, 112, 1936.

⁸ N. Erk, A. Study of the Veterinary Section of Ibn al-Awwam's «Kitab al Falâhan», M.S.U. Veterinarian, No: 1, 42, 1960.

⁹ N. Erk, İslâm Medeniyeti Çağında Veteriner Tababette Gelişmeler ve «Nasiri» Hab., Yeni Matbaa, Ankara, 1959.

Smith¹⁰ yedinci yüzyıldan itibaren arap dilinde yazılmış veteriner konusunda kitaplar bulunduğunu bildirmekte ise de yazarları ve içindkiler hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Gene Smith¹¹ Hızam'ın çağdaşı Hunain bir Ishak'ın Bizans veterinerlerinin yazılarında faydalanarak bu konuda bir kitap yazdığını da bildirmektedir. Halbuki Sarton¹² Hızam'ın yazılarının veterinerliğe ait ilk arapça kitap olduğunu kabul etmektedir. Ritter¹³ at terbiyesi hakkında kitapların en eskisinin Abbasi halifesi Mütevekkil'in imrahoru Ibn Ahi Hazzam Huttali tarafından yazıldığını ve yazarın Türk olması ihtimalinin bulunduğunu bildirmektedir. Abbasi saraylarında Türklerin önemli görevler almış jımaları ve atçılıkta diğer milletlerden daha ileri bulunmaları Hızam'ın Türk olması ihtimalini artırır. Kurdoğlu¹⁴ ise Türk olduğunu yazmaktadır. Diğer yazarlara göre Hızam halife Mütevekkil zamanından sonra yaşamıştır.

Brockelmann'a¹⁵ göre M.b.a. Yu. Yaqub b. ahi Hızam al-Huttali (hicri 251 - milâdi 865) K. al-Furusiya wasiyat al-hail adı ile hipolojiye ve k. al-Hail wal-baitara adı ile de veterinerliğe ait kitaplar yazmıştır. Gene Brockelmann¹⁶ Nasır ad-Din Abu al. M.b. Abi Yusuf Yaqub b. Islâq bin ahi Hızam al-Huttali'nin halife Mutasım zamanında (251/865) Stallmeister (imrahor) ve yüzbaşı rütbesinde bulunduğunu ve 279-89/892-902 yılları arasında halife olan Mutadid (Mutazid) zamanında imrahorlukla görevli olduğunu yazmaktadır. Aynı zamanda Hızam'ın eserlerinden k. al-Hail wal-baitara'nın Paris (?), Viyana, Bankipore'da arapça nüshalarının; farsça tercümesinin Leidende ve eski Osmanlıcaya tercümesinin de Fatih Kütüphanesi 3535 No: da bulunduğunu bildirmektedir. Bizim üzerinde çalıştığımız bu nüshadır. Yalnız 865 de halife Mutasım değil Mustain iktidardadır¹⁷.

Sarton'a¹⁸ göre, ise yazarımız halife Mutazid (892-902) zamanında Bağdatta yaşamıştır.

¹⁰ F. Smith, The Early History of Veterinary Literature and its British Development, Baillière, Tindall and Cox, London, vol 1, 58, 1919.

¹¹ Ibid., 59.

¹² Sarton, op. cit., 610.

¹³ H. Ritter, Ata Binmek Ok Atmak, Türkiyat mecmuası, cilt 4, 45-47, 1934.

¹⁴ F. Kurdoğlu, Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Devlet Basımevi, İstanbul, 26, 1938.

¹⁵ C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Literatur, E. J. Brill, Leiden, Band 1, 282, 1943.

¹⁶ Ibid., supp., 432.,

¹⁷ K. V. Zetterstéen, Abbasiler, İslâm Ansiklopedisi, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950.

¹⁸ Sarton, op. cit., 610.

Leclainche¹⁹ ise önemli bir hata yaparak yazarımızın babasının halife Mutazid zamanında yaşayıp eserini 695 civarında yazdığını bildirmektedir ki bu tarihin 895 olması gerekmektedir.

Hızam'ın yazmış olduğu kitaplar farsçaya, memluki diline ve eski Osmanlıcaya tercüme edilmiş, fakat bugüne kadar diğer arapça veteriner eserlerinin aksine, Batı dillerinden birine çevrilmediğinden veteriner tarihçileri tarafından incelenmemiştir. İncelediğimiz kitapta yazar babasının halife Mütevekkil (847-861) zamanında yaşadığını, hattâ halifeye bir at hediye ettiğini bildirmektedir. Bu durum Brockelman ve Sarton'u doğrulamaktadır. Kitap İstanbul Süleymaniye kütüphanesi Fatih kısmında 3535 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Yazarın milliyetinden bahsedilmemektedir. Kitabın ilk sayfasında «Bu kitap Muhammed bin Hızam'dan tercüme olunmuştur» denmektedir, fakat tercüme yapanın ismi ve zamanı bildirilmemektedir. İstinsah tarihi 943/1536 olup müstensihi Veli bin Ahmeddir. Kitap 20X30 boyunda 314 sayfadır.

Kitapta asıl bahislere girilmeden atın en şerefli hayvan olduğundan, at beslemenin, tımar etmenin büyük sevabından, sakatlamanın günah derecesinden uzun uzun bahsedilmiştir. Bundan sonra Hızam şöyle demektedir: «Atların hastalıklarına işittiğim her ilâcı denedim, evvelce yazılmış kitaplarda bulduklarımın faydalandım ve bu kitabı otuz bab olarak yazdım. Atların doğuştan ve doğumdan sonra olan ayıplarını yazdım ve gördüm ki katır, eşek ve deve harpte lâzım olduğundan onların dertlerini, ilâçlarını ve nihayet sığır ve koyununkileri de yazdım.» Kitaptaki 30 babın başlıkları sıra bildirilmiştir.

1 nci bab : Atların dişleri hakkındadır.

Tay doğduktan 5 gün sonra alt çenede 2 ön diş çıkar bunu takiben yukarı 2 diş çıkar. Bunlara şaya derler. 2 aylık olunca üstte ve altta ikişer diş daha çıkar. Bunlara rubaiyat denir. Tay 8-9 aylık olunca 12 diş bulunur. Son çıkan dört dişe kavarih denir. Atlar ot yemek için ön dişlerini kullanır, arpayı azı dişleriyle yer. Bu babda atların dişleri hakkında çok eksik fakat doğru bilgi verilmiştir.

2 nci bab: İyi atın vasıfları; at, katır ve eşeğin donları.

Atta üç şey: Kulağı boynu ve budu uzun; üç şey: Beli, bukağılığı ve sağrısı kısa; üç şey: Karın, burun deliği ve göğüs küçük; ağız büyük, yelesi ve kâhkülü gür ve yumuşak, iki taraf kaburgaları arası geniş olmalıdır. Boynun yuvarlak olması ayıptır. Göğüs dar, dirsekler yakın olursa yürümesi iyi olur. Derisi kemiğe yapışmış, sağrısı yüksek, budu yassı, büyük ve uzun olmalıdır. Defekasyonda kuyruğunu dikmek iyi âlâmettir. Kuyruk uzun, butların içi etli olmalıdır.

¹⁹ Leclainche, op. cit., 113.

Bu babın son kısmında eşeklerin donlarından bahseder, sonra gene atlara geçer. K yağız, doru, kula, kır, al donları ve nişaneleri çok çeşitli isimlendirerek etraflıca anlatır.

3 üncü bab: «Atların azası beyanındadır» başlığını taşır.

Bu babda atlarda vücudun bölgelerine verilen isimler zikredilmiştir.

mersin, mersun	=	burun
kasar	=	boyun dibi (Arapça ve Türkçe baytarnamelerde tetanoz hastalığına kasar denmektedir).
leban	=	göğüs
belde	=	göğüs önü
mürfekan	=	dirsek
aküve	=	kuyruk dibi
ican	=	dişide perine bölgesi
havran	=	rectum
tayyibe	=	uterus
maican (?)	=	anlaşlamadı.
eşgar	=	hivye
atlep	=	sahan - solea unguiae
müşür	=	kâziban - çatal (?)

Hızam burada bir kaç satırla, çeşitli hayvanlar hakkında filolojik kitaplar yazmış olan arap bilgini Şeyhül Asmai²⁰ den faydalandığını zikretmiştir.

4 üncü bab: At terbiye etmek hakkındadır.

Ata iyi muamele etmek lâzımdır. İki yaşından itibaren binilir, iyi beslenmelidir. Dört yaşından sonra ağır işlerde kullanılır ve devamlı idman gerektir. Çeşitli fena huyları sayar ve bunların iki ayda düzeltilebileceğini yazar. İyi at cengi sevmelidir. Hızam burada ata biniş şekillerini uzun uzun anlatmaktadır. Harp için atların hazırlanması, at üstünde ok atma yolları çok etraflı tarif edilmiştir. Atların sekiz çeşit yürüyüşü vardır. Gemler rahat olmalı, damağı vurmamalı, dar ve kısa olmamalıdır. Yulardan da bahseder. Binici acemi olursa at güçlük çeker. Çok kamçı vurulursa itaatsiz olur.

Atların fena huyları: Isırgan at insana saldırır. Tepken at, eşek ve katırı aşmak isteyen aygır kusuruludur. Bunlara karşı çeşitli çareler bildirilmektedir. Isırgan atın dişleri delinir, tepen at demir kapağa yakın bağlanır. Çok sık aşmak isteyen aygır da yüz katır içine bağlanmak suretile hatalar düzeltilmeğe çalışılmaktadır. Deveden veya kalabalık-

²⁰ A. Haffner, Asmai, İslâm Ansiklopedisi, Maarif Matbaası, İstanbul, 1942.

tan korkan atlar için de tedbirler yazmıştır. Atların kuvvetini artırmak için 4 yaşından sonra kum torbası bağlanarak gezdirilir. Bu arada Horasan atlarının çok kuvvetli olup harpte yaralara iyi dayandıklarını da yazmıştır.

5 nci bab: Yarış atı yetiştirmek hakkındadır.

At semiz olursa iyi koşamaz, zayıflatmak lâzımdır. Meydanda koşturulur, karnı incelmelidir. At yağlı değil adaleli olmalıdır.

At koşarken ayakları biraraya toplanırsa kuvvetine ve iyi koştuğuna, ayaklarını açarsa zafiyetine işaretir. Ön ve arka tırnaklarının arası 6 zira (eski bir ölçü, bugün 75 cm. ise de eskiden daha kısa olduğu tahmin edilebilir.) olursa iyidir, daha çok olursa daha iyi; 4-6 zira olanlar iyice, ondan aşağısı makbul değildir. Sakin görünen atlar hırçınlardan daha iyi koşar.

6 ıncı bab: Atlarda ayıplar.

Doğuştan (congenital) ve sonradan olan ayıplar; alış ve satışta durum.

At satın alınırken dikkat edilecek noktalar: Peygambere göre al ve kula donlu atlar iyidir. Üç ayağı sekili, sağ ön ayağı sekisiz olmalıdır. At alırken evvelâ dişlerine bakılmalıdır. Gövde de önemlidir. Bacaklar uzun, sağlam ve ayıpsız olmalıdır. Atın tırnakları da sağlam ve kusursuz olup nefesi dar (solugan ?) olmamalı ve binicisine itaat etmelidir.

Bazı ayıplar zararsızdır. İki kulak arasının açık olması, kulakların yatık ve göze yakın olması çirkinlik yapar. Çakır gözlülük, kist dermoid bulunması, kişnemek gibi ayıplardan da bahsetmiştir. Bazı uğursuzluk alâmetlerini saymıştır. Bacak ve ayaklardaki ayıplara önem vermiştir. Paytaklık, sfinkter gevşekliği, elephantiasis (lymphangitisler), ayağı dik olmak, incikteki exostose'ler, igromalar, tendinitis, keap (?), molet, tırnak çatlakları, form, X bacaklılık, testisleri büyük olmak, monorchidism, baras (vitiligo?, albinismus? trichophitosis), eski arpalama ve topuk çalması atın değerini azaltan ayıplardandır.

Katır ve deve satın alınması: Devenin ayakları sağlam, boynu, başı büyük, gözleri hastaliksız, karnı geniş ve diğer ayıplardan salim olmalıdır.

Katır atla bağlanırsa atın âdetlerini öğrenir. Anası iyi kısarak olmalıdır. Katırın boynu uzun, karnı büyük olmalıdır. Bu babın sonunda Hızam Buhara atlarını över.

7 inci bab : Uğurlu ve uğursuz nişaneli atlardan bahseden bu bölüm tamamile değersizdir.

8 inci bab : Damızlık atlar hakkındadır.

Kısrağın sağrısı ve ön bacakları (?) kısa, iki bacağın arası dar olmalıdır. Doğumdan yedi gün sonra kısrağın içi temizlenir ve kızgınlık gösterir. Eğer gebe kalmazsa yirmi gün sonra tekrar kızgınlık gösterir. Gebelik süresi 11 aydır. Gebe kısrağın bakışları tiz olur, dikkatli yürür, aygır aşmak isterse bırakmaz. Kızgınlık ilk baharda olur. On kısrağa bir aygır verilmelidir. Aygırın tırnağı sağlam, geniş ve koyu renkli olmalı, ayıpları bulunmamalıdır. Aksi halde yavru da ayıplı olur. Hızam bu babda çok doğru bilgi vermiştir. Yalnız doğacak yavrunun cinsiyeti için kısrağın önce sağ memesine süt gelirse erkek, aksi halde dişi olacaktır şeklinde batıl inançları da yazmıştır.

Bu babın devamında Hızam tedavi usullerine başlamıştır.

Atın ve yund (kısarak) un içini arıtmak (purgasyon) için eşek hıyarı (Ecballium elaterium, Anchusa tinctoria)²¹ kurutulur, döğülür, natron (bicarbonate de soude) karıştırılıp verilir veya kuru yonca tuzu su ile ıslatılıp üç defa yedirilir.

Rahim ağrısına (metritis ?) eşek hıyarı, natron ve tuzlu su ile lağaj yapılır.

Gebelik sırasında yavru fesada gelirse (güç doğum veya gebelik arızası) çok fenadır. El rahime sokulmalı yavrunun ağzı tutularak çıkarılmağa çalışılır (extraction forcé). Başarılmazsa şaraplı ilaç verilerek yavru atılır. Güç doğum için bir de dua yazılmıştır.

Prolapsus uteri'de kısrağı arka üstü yatırıp, rahim sıcak su ile yıkandıktan sonra yağlı mazi ve şarap dökülür, yavaş yavaş içeri itilir sonra vulva ibrişimle dikilir, dikiş yerleri tekrar şarapla yıkanır. Hızam ibrişim yerine keten ipliği tavsiye etmektedir. Dikiş olarak müferrik dikiş tarif edilmiştir. Uterusun geri çıkmaması için vulva üzerine bir kavuk bağlanarak tazyik edilir ve üç gün bırakılır. Hayvan iyi beslenmelidir. Zayıf kısraklarda prolapsus uteri daha kolay meydana gelir.

Hafif metritis ve vaginitis olaylarına sütlü ilaç tavsiye eder.

Bu babda Hızam'ın 1100 yıl önce sonuç alabilecek tedaviler tatbikiği görülür. Eski Yunan ve Bizans veterinerleri doğum bahislerine gerektiği kadar önem vermemişlerdir. Bunlardan yalnız Chiron²² (yavrut Hieron, mitolojik Chiron olmayıp M.S. 4 üncü yüzyılda yaşamıştır.) prolapsus uteriden bahsetmişse de fazla bilgi verilmemektedir.

Kitapta geçen Türkçe ve Arapça bitkilerin lâtince karşılıkları Armenag K. Bedevian, Illustrated Polygotic Dictionary of Plant Names, Angus Papazian Presses, Cairo, 1936. da bulunduğu takdirde yazılmıştır.

Smith, op. cit., 52.

Hızam'ın vulvayı tazyik için kavuk kullanması da enteresandır. Bu bölümde yazarımızın orijinal olduğunu söylemek yalınış olmaz.

9 uncu bab: Atın başında olan hastalıklar ve tedavileri.

İkas; dimağda olan bir hastalıktır denmişse de semptom verilmediğinden anlaşılmalıdır. Bazı ilâçlar buruna dökülmek suretile tedavi yapılmaktadır.

Titreme; gene bir beyin hastalığı (?), hayvan titrer, yere dürer ağzından köpük gelir. Eşek hıyarı ve natronla ilâç yapılır.

Hunan; atın gözlerinden yaş gelir, burnundan irin akar. Harda (Brassica alba) ile ve diğer maddelerle ilâçlar yapılır.

Sudân; hunan gibidir, baş ve gözlerin yanları şişer. Kuru, yaf mafsali ve cildi şekilleri vardır.

Yaş şeklinde; burundan su akar, iyileşebilir. Mafsali şekil; iyileşmez. Deri şekli; çibanlar ve başlar hasıl olur, iyileşmez. Bazı ilâçlar tavsiye edilir.

Burada Hızam, Bizans veterineri Apsyrtus'a sadık kalmıştır. Smith'e²³ göre Apsyrtus malleus adı altında bu dört hastalığı veya aynı hastalığın değişik şekillerini toplamıştır. Yaş şekil, her hangi bir kataral hastalıktır. Mafsali şekilde burunda akıntı da bulunduğu zaman ozoena veya akciğer gangreni olabilir. Kuru şekil pneumonia veya pleurisia'dır, anthrax da olabilir. Deri şekli ise deri ruamı, az bir ihtimalle de diğer lymphangitis'ler olabilir.

Şakika (?); at gözünü yumar, burnundan sular gelir. Sirkeli ilâçlar yapılır.

Baş ağrısına suab (?) denilen otlarla tuz karıştırılıp atın burnuna üflenir. Birkaç türlü baş ağrısı anlatılmıştır. Bu durumda attan kan alınmamalıdır.

Cünun (?) a benzer bir hastalık ismi altında şu tarif yapılmaktadır: Hayvanın ayakları dolaşır, sıçrar. Hızam bunun tedavisinin bulunmadığını; fakat karanlıkta bağlamak gerektiğini yazar.

Başda fare hastalığı (saccus aeroforus'un tmypani veya pyemisi) koterizasyon ve tuz konmak suretile tedavi edilir.

Kulakta hastalık (otitis ?); kulaktan bal gibi bir sıvı akar kereste tozu ve bal karıştırılıp kulağa konur.

Sağırılık; hayvan kendisine görünmeden seslenildiğinde işitmezse sağırdır. Doğuştansa tedavi edilemez. Sonradan olan sağırlığa bazı sirkeli ilâçlar öğüt verir veya sığır yağını kulağa sürer.

²³ Ibid., 46.

Atların başlarında olan bazı anlaşılmaz ağrılar tarif ettikten sonra Hızam göz hastalıklarına geçer. Gözde tırnağa benzer nesne (kist dermoid); hayvanın yürümesi bozular. Kesilip alınarak tedavi edilir.

Göze ak düşmesi (keratitis); hurmai berri (Phoenix sylvestris) çekirdeği döğülür, göze püskürtülür. Bundan sonra birçok ilaçlar tarif etmektedir. Çok kısa semptomlarla birbirinden kolaylıkla ayrılamıyacak göz hastalıkları anlatılmıştır. Hızam bu arada Aristonun ismini kaydederek bir tedavi metodundan bahsetmiştir. Zaten eski Yunan veterinerleri göz hastalıklarına çok önem vermişlerdir²⁴.

Hunan (pharyngitis veya boğazda apse?»); şiş büyük olursa at ölebilir, içerde olursa yem yiyemez, yemler burnundan gelir. Şiş dışarda ise delinir.

Gemden ağızda iltihap olursa hatmi ile ilaç yapılır. Fazla dış bulunduğu zaman çıkarılır.

At yuları istemezse bir ayet okunur. Hızam burada tedavide ilk tefa olarak ve zararsız bir batıl itikat gösterir.

Atın burnu kanadığında hayvanın başına soğuk su dökülür, burnuna da asma yaprağı tozu üflenir.

Burnunda ve dudaklarda ırlardan bahsedilmiştir.

Atta yarakan (hepatitis) hastalığı; dil, ağız, göz, anus ve penisin ucuna sararmıştır. İndiba tohumu ve diğer ilaçlar kullanılır.

10 uncu bab: Atın boğaz ve boynunda olan hastalıklar.

Bu bölümde Hızam pharyngitis, gourme ve boğazda olabilen apseleri bariz araz vermeksizin anlatmıştır. Bu, tercüme yapanın hatası olabilir. Boğaz altında şişlikler, bol burun akıntısı ve apselerin açılma yolule tedavisi gourme vakalarını oldukça açık olarak bildirmektedir.

Dil kesilme olaylarında ilaçla tedaviye çalışır.

Boğaz ağrısı; hayvan yem yemez, henüz öksürük olmamıştır. Öksürük olunca iyileşmeğe başlar, ağızdan, burnundan akıntı gelir, hayvan zayıflar. Bu hastalık bronchitis veya pneumonia olabilir. İlaç olarak dokuz yumurta soğuk sirke içinde bırakılır, kabukları yumuşayınca ata yutturulur. Daha sonraki yüzyıllarda yazılmış olan hayvan tababeti kitaplarında yumurtanın sirkede bırakılmak suretile ilaç yapılmasına rastlanmıştır. Meselâ 19 uncu yüzyıla ait Türkçe bir eser²⁵ de

Leclainche, op. cit., 118.

Tuhfetül - Fârisin fi Ahval-i Huyul el-Mücahidin; terc: Tayyazade Ahmet Atâ, Yazma eser, Veteriner Fakültesi Veteriner Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü kitaplığı No: 22536, 17 inci bab, 1274/1857. Bu kitap üzerinde çalışma: N. Erk, «Tuhfetül-Fârisin fi Ahval-i Huyul el-Mücahidin» adlı kitabın ilimler tarihi yönünden incelenmesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fak. Der., cilt XVII., sayı 3-4, 495-511, 1961.

aynı ilâç üç yumurta ile yapılıp öksürükte kullanılmaktadır. Eski Yunan tedavi metodlarında buna rastlanmamaktadır.

Hızam bu babda soğuktan, tozlu yemlerden olan öksürükleri ayrı hastalık olarak anlatmıştır. Bu öksürük bahsinde bir paragrafta «Atın öksürüğünden hilt hasıl olur ki rumca diamatitis derler. Keten tohumu, anason ve kimyonla ilâç boğazına vurulur. Öksürük eskirse nefes güçlüğü olur» denmektedir. Bu hastalığın chronic bronchitis veya solunum kanalı ile sonuçlandığı tahmin edilebilir.

Alâk (sülük) yutup da boğazına yapışan hayvanın gaitası kanlıdır. Buriş, arapca sabih (?) denilen ot yedirilir, sülük hemen düşer. İncir yaprağı veya kül de bu maksatla kullanılır.

Hanazır; atın boynunda ve başka yerlerinde şişliklerdir. Hunar (pharyngitis?) ile karıştırılmamalıdır. İyice anlaşılmadan (differential diağnoz) tedavi edilmemelidir. Hanazır sirayet eden illetlerdendir hasta hayvan sağlamlardan ayrılmalıdır. Tedavi için Hızam kan alınmasına taraftar olmadığını bildirerek apselerin açılıp temizlenmesini tavsiye eder ki bu bilgilere göre hastalık gourme (adenitis equorum) değildir. Burada Hızam'ın hastalığın kontagioz tabiatına ve hastaların sağlanmalarından ayrılması gereğine işaret etmesi çok önemlidir. Çünkü yüzyıllarca sonra, meselâ 19 uncu yüzyılda Londra Veteriner Mektebinde müdürlük ve hocalık eden Coleman²⁶ bulaşık hastalıkları bir çeşit zehirlenme olarak kabul etmiş ve taraftar da bulmuştur. Bu misaller çoğaltılabilir.

11 inci bab: Atın bağrında ve göğsünde olan hastalıklar.

Humr (hamr = arpalama); hayvanın yorgunken su içmesinden fazla arpa yemekten olur. İstirahatten sonra hastalık daha çok dikkat çeker, binince açılır. Diyet olarak bir ay arpa yedirilmez, taze ot verilir. At akar suda akış istikametinin aksine yürütülür. «Eğer hastalık tırnağa inerse tırnak düşer. Haemorrhagique fourbure), tedavisi tırnak bahsinde bildirilecektir.» denmektedir. Bundan başka kan almayı da tavsiye eder. Omuz başlarına eski şarapla friksiyon ve çömlekci balığı sürmek suretile de tedaviye yardım etmiştir.

Arpalama tedavisi eksiklerine rağmen tamamen bugünkü metodlara uymaktadır. Bu hastalık her ne kadar Bizans veterinerleri tarafından anlatılmışsa da tedavi Hızam'da çok daha uygundur.

Şebuk (kronik omuz topallığı ?); hayvan önce yemden alıkolunur suya sokulur, kan alınır. Bunlarla iyileşmezse göğsün derisi delinip yüfürülür (deri altı anfizemi). Sonra at kılı ile drenaj yapılır.

²⁶ Smith, op. cit., vol III., 24.

Göğüsteki cerahatli yaraları sıcak su ile yıkayıp şarap ve yağlı ilâçlar sürer. Kılıç yaralarına da bir ağacın (okunamadı) külünü tavsiye eder.

Kan çokluğundan olan hastalık (eczema?); göğsünde çibanlar olur. Hayvan kendisini duvara sürter. Tedavi için kan alınır, zayıflatılır. Kılları kırkılır, çibanlar delinir. Tuzlu sirkeyle yıkayıp gülyağı ve balmumu karışımı sürülür.

Mülhak (eyer vurması); kemik altında şişlik olur, kendi kendine iyileşmez. Susam (Sesamum indicum) küsbesi ile ilâç vurulur, cerahat varsa delinir, temizlenir, yoksa şişlik dağılır.

Atın ve eşeğin koltuğunun altına hava girip topallaması (deri altı anfizemi); yağla ovularak tedavi edilir.

Yelesinde yara (cidago yarası); eyer sürtünmesinden derisi sıyrılır. Hızam burada «Kimse bu hastalığın ilâcını zikretmemiştir. Dağ vururlar, gübre pişirip yakı yapmayı tavsiye edenler vardır, fakat faydasızdır.» demekte çok haklıdır. Cidago yaraları ancak operativ müdahalelerle ve çok sabırlı tedavi ile iyileşebilmektedir.

12 nci bab : Atın arka ve yanlarında olan hastalıklar.

Deber (?); hayvanın arkasında bir şişliktir, açılıp temizlenir, kazan dibindeki kara sürülür. Bu ne olduğu anlaşılmiyan hastalığa başka ilâçlar da öğüt verilmiştir.

Palanın iyi olmamasından şişler husule gelirse hatmi kökü ve iç yağ ile yapılan merhem sürülür.

Ekele, kendini yiyen cerahat (deri kanseri ?); pamuk tohumunun içi döğülüp sirke ile karıştırılarak ilâç yapılır.

Tekme, çifte, kılıç ve süngüden olan yaralara çeşitli ilâçlar tavsiye etmiştir. At ve köpek ısırmalarına karşı merhemi esvet (?) kullanmaktadır. Akrep ve yılan sokması halinde muhtelif merhemler sürülmektedir.

13 üncü bab: Atın karnı içinde, kasığında, penis, testisler ve anusundaki hastalıklar.

Rub (?) denilen hastalıkta ata su ve yem verilmeyip rubbulsevvis yani buyan balı (kokulu bal ?) ve ravend (Reum officinale) döğülüp yedirilir.

Bu babda sancılara geniş yer verilmiştir. Atın içi yenmek, içi bulanmak, içi kesilmek adları altında bazı hafif sancılar anlatılmıştır.

Humre yeli ve idrarı tutulmak (romatizmai sancı); hayvan yatıp kalkar başını ayaklarına doğru çevirir. Eski şarap, su ve iç yağ ile lavman yapılır. İdrarı tutulmuşsa el yağlanıp rectuma sokulur, eğer hayvan kısarsa el vulvadan sokulur, idrar açılır.

İçinde irin ve kan olan (enteritis ?) ata mışadır ve oğlan idrarı içirilir.

Atın sebebi bilinmiyen hastalığı çok defa kurtlar (parazit) dan olur. Kurtlar çoksa hayvan zayıflar, sığır yağı ve hardal ilaç olarak verilir. Burada Hızam «Rum kavlince eski şarap zeytle verilir» demekle eski Yunan eserlerinden faydalandığını her zaman olduğu gibi açıkça belirtmektedir. Bahsedilen kurtlar çeşitli barsak helmintleri olabilir. Hoeppli'ye²⁷ göre islâm hekimler askaritleri iyi tanımaktaydılar.

Kamu karın ağrısı (konstipasyon sancısı); hayvan ıstırap çeker, yem yemez, defekasyon yoktur. Tedavi için at dolaştırılır, el yağlanıp rectum'a sokulup gaita dışarı çıkarılır, lavman yapılır, natron ve eşek hıyarı ile yapılan purgatif içirilir.

Atın ishal olması; ishal fazla ise hayvan ölür. Arpa sirke ile veya buğday samanı, un ve sumak (Rhus Coriaria) la karıştırılıp yedirilir.

Kan işeme veya kanlı gaita varsa atın ölümü yakındır.

Bağırsak kesilmesinin alâmeti, burnundan ve anustan yediği yemler çıkar, sular akar, at ancak bir iki gün yaşayabilir.

Yağ üzülü (ascites); bunu tedav. için göbekten göğse doğru üç parmak uzaklıkta, bakırdan karnış gibi ortası delik bir alet (trocar)le karın delinerek sarı su dışarı akıtılır. Bu dört saatte yavaş yavaş akıtılmalıdır. Sonra tekrarlanır. Hayvana yaş yonca yedirilir.

Eski Yunan ve Bizans veterinerleri ascitesden bahsetmişlerse de Hızam çok modern tedavi tatbik etmektedir. Karın boşluğuna biriken sıvının yavaş yavaş alınmasını tavsiye etmesi onun bu konuda çok tecrübeli olduğunu göstermektedir. Daha sonraki Türkçe kitaplarında bu tedavi tamamen teorik bir şekilde yazılmıştır.

Kum sancısı veya meteorismus'a benzeyen bir sancı daha tarif edilmiştir. Müshiller ve rectumdan kullanılmak üzere bal ve tuzla yapılan supposituvar tavsiye edilmektedir. Aynı supposituvar tertibine Hippitrika²⁸ da raslanmaktadır.

Bu sancı olaylarında okunabilecek tavizler de yazılmıştır.

Bundan sonra tetanoza benzer bir hastalık şöyle anlatılmaktadır: «Atın karnı şişer, otlıyamaz, başını yere indiremez, gözünü yumamaz, etrafına bakınamaz, kulaklarını diker, gözünden yaşlar gelir.» Bu durumda atın kulak dibine 8 dağ yapılır, karanlık yere bağlanır, ıslanmış yonca verilir. Hızam bu hastalıkda Aristodan bahsetmiştir ki hakika-

²⁷ R. Hoeppli, Parasites and Parasitic Infections in Early Medicine and Science, University of Malaya Press, Singapore, 18, 1959.

²⁸ H. J. Sevilla, L'art Veterinaire Antique, Recueil Méd. Vét., 7, 32. 1922.

ten Aristo «Historia animalium» isimli kitabında hayvan hastalıkları bölümünde tetanozu tarif etmiştir ²⁹.

Bağır ağrısı (?); «Basis (Amasis)³⁰ kavlince atın bağı ağrınınca öksürür, gözü acır, yem yemez, Aytuhas (Antonios veya Anatolios)³¹ kavlince karın aheste sığanır, içirdikleri suya yavşan (Veronica officinalis, Artenisia pontica) konur» denmektedir. Hızam devam ederek bu hastalığa hınanı yabis ismi verildiğini ve bu hastaların çok defa iyileşmediğini de bildirmektedir. Görülür ki Hızam kitabında faydalandığı isimleri dürüst ve modern bir zihniyetle ayrı ayrı bildirmeyi usul edinmiştir. Halbuki çok daha sonraki yüzyıllarda bunu göremeyiz.

Yürek ağrısı, çok yem yeme, ülken ağrısı isimleri altında pek anlaşılamiyan birkaç hastalık daha anlatılmıştır.

Istıska; Hızam her nedense ascites'i tekrar anlatmıştır.

Paraphymosis; bu durumda at soğuk suya sokulur; balçık, katran ve iç yağı karıştırılıp penise sürülür, bol su dökülür, penis tekrar yerine çekilir.

Bevasir (papillomata); dış genital organlarda yerleşen papillomalar kuyruk kılı ile bağlanıp kesilmek suretile tedavi edilir.

Seratan (kötü urlar, botryomycose); budun altında meydana gelir Yeni iken ilâç yapılmalıdır. Su yengeci bal ve şarapla karıştırılıp serata sürülür. Kesilebilen yerdekiler kesilerek tedavi edilir.

Kastrasyon; Hızam «Atı enemek günahdır dediler. Ama buna ihtiyaç vardır» demekle bu bölüme başlamıştır. Hızam'a göre enemek hayvanı kuvvetlendirir. Kendisi burada bir hatıra anlatır: Hızam'ın babası halife Mütevekkil'e bir aygır göndermiş. Aygır çok güzelmış fakat tırnağı ince imiş. Mütevekkil aygırı görünce «Tırnağı ince olmasaydı bu aygırın eşi olmazdı» demiş. Babası aygırı kastre ettirmiş, dört ay sonra tekrar halifeye götürmüş. Bu defa tırnak kalınlaşıp kuvvetlendiğinden Halife çok memnun kalarak hediyeler vermiş.

Hızam'a göre yaşlı aygır kastre edilmemelidir. Kastrasyon için en uygun mevsim ilkbahar, sonra sonbahardır. Kaso ile kastrasyon metodunu tarif eder. Operasyon günü aygırın aç bırakılmasını, sonraki günlerde suyuna ve yemine natron katılmasını ve üç gün gezdirmesi tavsiye eder. Hızam kastrasyon bahsinde çok iyidir. Bugünküne benzer tedbirler bildirmiştir.

Bundan sonra yeniden bir purgatif tarif edilmiştir. Gözü açılmış bir köpek yavrusu veya beyaz bir horoz kesilir, içi temizlenir, yıka-

²⁹ Smith, op. cit., 10.

³⁰ R. Froehner, Kulturgeschichte der Tierheilkunde, Terra Verlag Konstanz, Band 1, 99, 1952.

³¹ Ibid., 99.

nır ve çömlekte su ile kaynatılır. Bu et suyu şarap ve balla üç gün ata içirilir.

4 üncü yüzyılda yaşamış olan eski Yunan veterineri Chiron (Hieron) da gene böyle köpek yavrusu ile yapılan ilâca raslanmaktadır³². Hızam'dan sonra, kendisinden faydalanan islâm veterinerleri de bu terkibi vermektedirler³³.

Atın harpte karnı delinip barsakları dışarı çıkarsa (evantrasyon) barsak karnın içine konup insanda olduğu gibi karnı dikilir. Yün ipliği kullanılmalıdır. Yaraya mum ve yağ sürülür. Barsak delinmişse veya kopmuşsa tedavi edilemez. Hızam eventrasyon olaylarını ciddi bir şekilde ele almamış görünmektedir.

14 üncü bab: Atın kuyruğunda olan hastalıklar.

Atın kuyruğunun eğri olması; çok eğri olursa anus görünür. Bunun sebepleri değişikdir. Rectumdaki kurtlardan (gastrophiliasis, myasis) kuyruk eğri durabilir. Bu kurtlara ilâç yapılmalıdır. Cavers (Andropogon sorghum v. vulgaris) tanesi ve kurkum (Curcuma long) ile tedavi yapılmaktadır. Eğer kuyruk yel (romatizma) sebeble eğrilmişse kuyruk kökünden dört parmak uzaklıkta myotomie'ye benzer bir operasyon yapılmaktadır.

15 inci bab: Atların bacaklarında olan hastalıklar.

Tetanoza benzeyen bir hastalık bu bölümde tekrar anlatılmıştır. Ön ve arka bacaklarda hydarthroze'lar iyi semptomlarla izah edilmiştir. Exostose'lara koterizasyonun her tedaviden daha etkili olduğunu yazmıştır.

Bu babda Hızam, hınanı ratıp (malleus) un deride, bilhassa arka bacakta görünüşüne dikkat etmiş, fakat zencefil (Zingiber officinale) li ilâç tavsiye etmiştir.

Romatizma ile ilgili topallıklar ve kalça topallığı bu bölümde anlatılmış, meselâ kalça topallığında ziftle mafsali tesbit gibi faydalı tedaviler tavsiye edilmiştir.

16 ıncı bab: İnciklerde ve incik sinir (tendo) lerinde olan hastalıklar.

Burada önce exostose'ler anlatılmış, sonra tendinitis'in yük çekmekten ve yorgunluktan olduğu yazılmıştır. Yeni olaylara akar soğuk su, daha sonra tuz ve yumurta ile yapılmış yakı, eğer bunlar fayda vermezse koterizasyon uygun görülmüştür. Tendinitis'in tedavisi bugün de hemen hemen böyle yapılmaktadır.

³² Smith, op. cit., 23.

³³ Ebu Bekr ibn Bedr al-Baytar, op. cit., IX. makale 2. bab.

17 inci bab: Atın inciklerinden aşağıda, topuklarında olan hastalıklar.

Periostitis'ler ve igroma tarif edilmiştir. İgromaları önce içindeki sıvı çıkarılıp koterize etmekle tedavi etmiştir.

18 inci bab: Atın tırnaklarındaki hastalıklar.

Nemke (molet ?); topallama yapmaz, hat şeklinde şişliktir. Sönmemiş kireç ve diğer ilaçlarla tedavi edilir.

Cemer (form ?); tedavisi güç, tırnağın yukarısında bir şişliktir. Yeter semptom verilmediğinden kesin olarak anlaşılammıştır.

Tırnak çatlakları; sert yerde yürümekten olur. Kan çıkarsa derin olduğu anlaşılır. Çeşitli tırnak çatlakları vardır. Çatlak olunca ata binmemek, çatlağı korumak gerekir. Çatlak aşağıdan başlamışsa Hızam bunun daha yukarı çıkmaması için tırnağı incelterek tahdit etmektedir. Tırnağa ters nal vurulur, çatlağı sirkeli kuyruk yağı veya acı badem yağı sürülür. Aynı zamanda corium coronarium dağlanarak bir an evvel yenilenmesini tavsiye etmiştir.

Hamr (arpalama); tırnağa inerse tırnağın altı yıkanır, üzüm ağacı kökü tabana sürülür, corium coronarium'a neşter vurulur ve tırnak yağlanır.

Hivvede gicik (uyuz); gül ve tuz veya sirkeli ilaç tırnağın köküne sürülür.

Tırnakta fazla et (crapo ?) ve kurubaş (?) olursa dağlanır.

Tırnağa su inerse (hemorrajik furbür) yakı yapıp irin akıtılır.

Hızam bu bab içinde blaime'e benzer ve bazı anlaşılmiyan ayak hastalıklarından da bahsetmiştir. Mih deymesi ve mih batması doğru tedavilerle bildirilmiştir.

19 uncu báb: Bu babda yeniden bacakların tırnaktan yukarı kısımlarındaki hastalıklar anlatılmıştır. Bunlar arasında çok yetersiz semptomlar yüzünden yalnız eparven anlaşılabilmiştir. Buna karşı koterizasyon kullanılmaktadır.

20 inci bab: Atın iki ayağının sakında (?) hastalıklar.

Badi sünam (ödemler); Hızam «Ebu Yusuf (?) kavlince sülük vurulur. Bu hastalık otlakta hareketsiz durmaktan olur» demektedir. Atların etraf ve ayak hastalıklarına ayrılan bölümlerinde Hızam Yunan veterinerlerinden bahsetmiyerek yer yer islâm isimleri zikretmiştir. Eski Yunan veterinerleri ayak hastalıklarında çok az bilgi sahibi idiler.

Şikak (bıçılğan); kışın daha çok rahatsız eder. Yarıklardan su akar. İç yağı, paça yağı ile yapılan ilâçlar sürülür.

21 inci bab: Bukaçılıkta olan hastalıklar.

Bukaçılık bölgesinde yaralar urganla kesilme ve güç iyileşen iltihaplardan bahsedilmiştir.

22 inci bab: Çıkıklar anlatılmıştır. Çıkık yerine getirildikten sonra tahta cebirelerle hareketsizlik ve tesbit temin edilmektedir.

Hızam extremitte hastalıkları bölümlerinin sonunda hernia inguinalis'den de bahsetmiş ve sirke ve kepekle yapılan lâpa gibi etkisiz tedavi tavsiye etmiştir.

23 üncü bab: Sıtma (piroplasmosis); atın vücudu sıcak, dudakları şişmiştir. Dili kurur, yem yemez, gözlerinden yaş akar, gözünün akı kararır, sık nefes alır, ayağı titrer, dördüncü gün ölür. Safran ve hıyar kökü ile ilâç verilmektedir.

Bu hastalıkta Hızam tekrar eski membalara dönerek Yunan veterineri Orestis (Apsyrtus ?) den bahsetmiştir.

24 üncü bab: Atlarda gicik (uyuz), siyil ve baras.

Uyuz, atın kanının çoğalmasından olur. Bazan kuyrukta, bazan tırnak dibinde olur. Uyuzlu at hamamda su ve sabunla yıkanır sonra duvardan uzak güneşe bağlanır, katranlı ilâç sürülür.

Hoepli³⁴ ye göre İslâm hekimler, meselâ 10 uncu yüzyılda yaşamış olan Al-Tabari uyuz parazitlerini tarif ettiği halde, uyuzun sebebinin vücuttaki sıvıların bozuk nisbetlerine ve uygun olmıyan gıdaya atfetmişlerdir. Hakikaten Hızam da uyuzun kanın çokluğu sonucu husule geldiğini yazmaktadır.

Atlarda donun rengi değiştirilmek istendiğinde bazı boya maddeleri bildirilmiştir.

Vücutta deride yaygın sapsız siyil (papillomata) lere incir yaprağı (sütü) sürülür. Saplı ise kuyruk kılı ile bağlanır. Papillomlardan daha önce de bahsedilmişse de deri hastalıkları diyebileceğimiz bu babda da yer verilmiştir. Halk arasında bugün de insanlardaki siyiller incir ağacının sütü ile kurutulmaktadır.

Baras (Trichophytosis); baraslı yerin kılları dökülür. Atın gövde kısmında ise eyersiz binildiği takdirde biniciye de bulaşır. Kızgın demir yakın tutularak ve insan gaitası ile tedavi edilmektedir. Hızam burada trichophytosis'in bulaşıcı karakterine dikkat etmiştir.

25 inci bab: Atın ağzından sular akıp, beyninin azması ve deli (kuduz?) olması; hayvanın vücudu sıcak olur, karnı ağrır, ayakları dola-

³⁴ Hoepli, op cit., 41.

şir, gözlerini yumar, gaitası kurudur. Başı şişer, terler. Tedavi olarak istirahat ettirilir, yaş ot verilip lavman yapılır..

Burada kuduza benzer bir hastalık tarif edilmişse de kesin bir şey söylenemez.

26 inci bab: Harpte ve işte yorulan atlara kırılmış arpa yedirilir. Hızam bu durumda kan almamayı tavsiye eder. Zaten başlangıçtan beri sebepsiz yere kan alınmasına taraftar olmamakla iyi bir veteriner olduğunu göstermiştir.

27 inci bab: Zayıflamış atların semirtilmesi.

Eğer at iştihatsız ise ayı iç yağı şarapla karıştırılıp lavman yapılır. Buğday şarapta ıslatılıp dört gün yedirilir. İştah açıcı ilaçlar vermektedir.

28 inci bab: Zehirlenmeler.

Ağu (zehirli) ot yemiş at yerinde duramaz. Hurma veya sirke ile ilaç yapılır.

Yaş hatmi (*Althae officinalis*) diyerek hastalanmışsa un ve ermeni çamuru vücuduna sürülür.

Süst (?) otu yiyen at asfür (*Fragaria excelsior*) yaprağı ile tedavi edilir.

Çiğ düşmüş ot yemekten de at sancılanırsa lavman yapıp yemi az verilir.

29 uncu bab: Çeşitli hayvan sokmaları.

At arılar tarafından sokulursa sokma yerleri, gözü ve dudakları şişer. Fazla defekasyon vardır. Otuz tane karabiber (*Piper nigrum*) döğülür, kasit (?) karıştırılıp ısırık yerlerine sürülür. Yılan sokmasına harmel (*Peganum harmala*) li ilaç sokma yerine sürülür ve ağızdan da verilir. Ahreç sokmasına da aynı tedavi tıbbik edilir. Ahırda geyik boy-nuzu tütürülürse bu zehirli hayvanlar gelmezler.

At tavuk gaitası yiyip zehirlenirse gene tavuk gaitası şarapla karıştırılarak ilaç yapılır.

Şimdiye kadar incelemek fırsatını bulduğumuz veterinerliğe ait Türkçe eski kitapların hemen hepsinde ve bugün de halk arasında bu inanışa raslamış bulunuyoruz.

30 uncu bab: Deve, sığır ve koyunların hastalıkları ve tedavileri.

Develerde uyuz ziftli ilaç sürülerek tedavi edilir. Devenin dili şişerse kan alınır.

Sığırlarda fare hastalığı (atlarda aynı isim altında *saccus aeroforus*'un tympani veya pyemi'si anlatılmıştır) olursa hayvanın boynu ve boğazı şişer, yem yiyemez. Hubbetül hasir (?) gibi ilaçlar boğaza dökülerek tedavi edilir.

Suda (başağrısı ?) hastalığına sarımsak döğülüp yedirilir.

Sığırdada sıtma (piroplasmosis, theileriasis); vücudu sıcak olur, yem yemez, başını aşağı tutar, burundan akıntı gelir, gözü kızarır, yaş akar, soğuk su içirilip güneşe bağlanır, bazı ilâçlar verilmektedir. Eğer bu tarif edilen hastalık piroplasmosis veya theileriasis ise bu tedavilerden hiç bir fayda görülmeyeceği aşikârdır.

Sığırlarda bazı parazitlerden bahsedilmişse de yeterli tarif yapılmadığından anlaşılamadı.

Koyunların hastalıkları: Kebet (kelebek - distomatose) hayvanların ciğerindeki (karaciğer) kurtlardan olur, gözü kızıldır. Eski Yunan eserlerinde koyunlardan pek bahsedilmemektedir. Çiftlik hayvanlarının, bu arada koyunların bazı hastalıklarını pek amprik şekilde anlatan Jeoponica³⁵ da böyle bir hastalığa rastlanmamıştır. Şimdiye kadar bilinen, bu hastalıktan en erken bahseden kitabın 16 ıncı yüzyılda yazıldığıdır ³⁶. Bugüne kadar incelediğimiz eserlerde distomatose'den, hele bu hastalığın karaciğerdeki kurtlar (Fasciola hepatica) dan olduğunun zikredildiğine raslamadık. Hızam bu konuda tamamen orijinaldir. Bu doğru müşahedenin önemi son yüzyıla kadar bu hastalığın misasma sebebiyle meydana geldiğini iddia edenler bulunduğunu³⁷ hatırlatmamızla daha iyi anlaşılır.

Koyunun parmakları arasına karınca düşmesi (Pieten); hastalar sağlamlardan ayrılmalıdır. Ayrılmazsa onlarda da olur. Hasta yer neşterle açılıp temizlenir.

Pieten sebebi bugün de kesin olarak bilinmiyen, koyunların parmak arasında husule gelen bulaşık bir hastalıktır. Tedavisi şırurjikal ve antiseptiklerle yapılmaktadır. Görülüyor ki Hızam bu konuda da doğru bilgi sahibidir. Bilhassa hastalığın bulaşıcı karakterine dikkat etmiş olması ve hastaların sağlamlardan ayrılmasını öğüt vermesi çok önemlidir. Bu hastalıktan daha önce bahsedildiğine dair literatüre raslıyamadık.

Koyunlar bitlenirse önce hayvan kırkılır, altına huru otu (?) tanesi serilir.

At, sığır ve koyun bitlerine sırtlan kemiği dar yerde tütürülür.

Kitap burada bitmektedir.

İlk defa tarafımızdan incelenen bu kitap hakkında ilim veya veteriner tarihçilerinin geniş kritiklerine rastlanamadı.

Yazarımızın zamanının tanınmış bir veterineri olduğu muhakkaktır. Çok miktarda at beslenen Abbasi sarayında uzun yıllar imrahor-

³⁵ Smith, op. cit., 54 - 56.

³⁶ Ibid., 134.

³⁷ J. F. Smithcors, Why Study Veterinary History. M.S.C. Veterinarian, No: 1, 12 - 17, 1954.

luk edebilmesi için kendi konularında iyi yetişmiş olması gerekmektedir. Yazmış olduğu kitapların kendi ölümünden yüzyıllarca sonra yaşamış hayvan hekimleri tarafından faydalandığı hakikatı yazarımızın değerini aşikâr olarak göstermektedir. Meselâ 12 inci yüzyılda Endülüste yaşamış olan Ibnülavvam meşhur «Kitab al- Falâha³⁸ sında, veterinerlik bölümünde hemen her sayfasında Hızam'dan bahsetmektedir. 14 üncü yüzyılın tanınmış veteriner yazarı Ebu Bekr de daha kitabı³⁹ nın ilk sayfalarında Hızam'dan faydalandığını bildirmiştir.

İlimler tarihçisi Sarton⁴⁰ Hızam'ın yalnız «Kitab al - Furuşya isimli eserinden kısaca bahsederek bu konuda ilk Arapça eser olduğunu yazmıştır.

Brockelmann⁴¹ Hızam'ın bütün kitaplarının hangi kütüphanelerde ve hangi dillerde tercümelerinin bulunduğunu yazmıştır.

Ritter⁴² ismini vermeksizin Hızam'ın bir kitabından bahsetmektedir. Bu makalede veterinerlikten hiç bahsedilmeyip sadece at yetiştirilmesi anlatıldığına bakılırsa Ritter «Kitab al-Furusya vasiyat al - hail» gibi Hızam'ın sadece hipolojiye ayrılmış bir eserini incelediği anlaşılmaktadır. Burada verilen at terbiye ve maneje metodlarının bugünkü modern metodlara çok benzediği bildirilmektedir.

9 uncu yüzyılda yaşamış olan Muhammed bin ahi Hızam'ın veterinerliğe ait olan «Kitab al - Hail val - baytara» sının incelenmesinden vardığımız genel sonuç şöyledir: 300 büyük sayfa olan kitabın ilk bölümleri hipolojiye aittir. Tababet bablarına girmeden doğum ve arızalarına ayrılan bab çok iyidir. Batıl itikatlardan uzak ve orijinal olan metodlar kullanılmıştır. Tedavi bölümlerinde çok defa eski Yunan veterinerlerinden faydalanmış hatta kimden faydalandığını da yer yer bildirmiştir. Bununla beraber Hızam tecrübeli veteriner olduğunu göstermek fırsatları da bulmuştur. Meselâ ascites de tatbik ettiği tedaviden bunu anlamak mümkündür. Ayak hastalıkları bölümleri eski müşahedeleri tekrarlamaktan ziyade zamanının yeni bilgilerini bize getirmektedir. Adenitis equorum, pieten gibi hastalıkların bulaşık oluşlarını ve hastaların sağlamlardan ayrılma gereğini de açıkça belirtmiştir.

Koyun hastalıklarında distomatose ve pieten konusunda tamamen orijinal bilgilerle kitabının tarihi değerini çok artırmaktadır. Zamanın müşahedelere dayanan müsbet bilgilerini kendi tecrübeleriyle zenginleştirmiş olan Hızam'ın diğer eserlerinin de incelenmesi tamamlanmış takdirde 9 uncu yüzyılın en önemli veteriner yazarı olduğu meydana çıkacaktır kanısındayız.

³⁸ Ebu Zekeriya Yahya bin Muhammed bin Ahmed al-Avvam, op. cit.

³⁹ Ebu Bekr ibn Bedr al-Baytar, op. cit.

⁴⁰ Sarton, op. cit., 610.

⁴¹ Brockelmann, op. cit., sup. 432 - 433.

⁴² Ritter, loc. cit.

Ö Z E T

Bu yazıda 9 ncu yüzyılda Abbasi sarayında veterinerlik yapmış olan Muhammed bin ahi Hızam tarafından yazılmış olan Kitap al-Hayl val - baytara incelenmiştir. Bu kitap üzerinde daha evvel yapılmış bir çalışmaya raslanmamıştır.

30 bab'a ayrılmış olan kitabın ilk 8 bölümü at yetiştirmesi, terbiyesi, doğum ve arızalarına ayrılmıştır. 29 uncu bölümün sonuna kadar atların hastalıklarından bahsedilmiştir. Baştan başlayarak boyun, göğüs, bel, karın (iç hastalıklar), kuyruk, bacak ve ayak hastalıkları incelenmiştir. İç hastalıkları zayıf, fakat ayak hastalıkları iyidir. 30 uncu bab deve sığır ve koyun hastalıklarına ayrılmıştır.

Hızam bütün kitabında batıl itikadlarından uzak kalmış, bilhassa eski Yunan ve İslâm veterinerlerinin yazılarından faydalanarak kendi orijinal görüş ve müşahedelerini birleştirmeyi başarmıştır. Bazı salgın hastalıklara dikkat etmiş ve bu durumda faydalı öğütler vermiştir. Tedavide iğrenç ilaçları hemen hemen hiç kullanmamıştır. Kitap 9 uncu yüzyılın veterinerlik konusunda en önemli eserlerinden biridir ve daha sonraki yüzyılların veteriner yazarları Hızamdan çok faydalanmışlardır.

S U M M A R Y

In this article we studied Kitap al-Hail wal-baitara which was written by Muhammed bin ahi Hızam, the stable master to the Abbasid court during the second half of the 9 th century. We have not seen a study carried out on this treatise previously.

The first eight chapters of the total of thirty chapters are devoted to horse breeding, training, and obstetrics. The chapters from 9th to 30th deal with horse diseases. In these chapters diseases of head, neck, chest, back, abdomen (intestinal diseases), tail, extremities and feet have been discussed respectively. His information on internal diseases is not satisfactory although the descriptions of foot diseases are quite original. The 30 th chapter deals with camel, cattle, and sheep diseases.

Hızam was very succesful in compiling Greek and Islamic veterinary knowledge by incorporating his own observations and experiences, thus avoiding himself the superstitions prevailing in his time. He mentioned some contagious diseases considered important in his period, and suggested the isolation of the sick animals. He almost avoided using the disgusting medical preparations in treatment.

His book can be regarded as one of the most important works in the field of veterinary medicine in the 9 th century. This treatise was used as a source of information by many moslem veterinary authors for some centuries since then.